International Journal of Sanskrit Research 2024; 10(3): 333-340

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2024; 10(3): 333-340
© 2024 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 22-03-2024
Accepted: 15-04-2024

Dr. Mantha Srinivasu
Joint Secretary, University Grants Commission (UGC), New Delhi, India

Corresponding Author:
Dr. Mantha Srinivasu
Joint Secretary, University Grants Commission (UGC), New Delhi, India

अन्तःकरणचतुष्टयम् - भारतीयं मनःप्रतिमानम् आधुनिकसंज्ञानात्मकप्रतिमानाश्च

Mantha Srinivasu

DOI: https://www.doi.org/10.22271/23947519.2024.v10.i3e.3284

सारांश
अस्मिन् शोधपत्रे भारतीयदर्शनपरम्परायां प्रसिद्धम् अन्तःकरणचतुष्टयं — मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तम् इति — मनसः व्यवस्थितं कार्यात्मकं प्रतिमानम् इति स्वीकृत्य आधुनिकसंज्ञानात्मकमनोविज्ञानस्य सूचनासंसाधनप्रतिमानैः सह तुलनात्मकदृष्ट्या विमृश्यते। प्रथमं साङ्ख्यकारिकायां वेदान्तग्रन्थेषु योगदर्शने च उपलभ्यमानानि अन्तःकरणविषयकाणि मूलवचनानि परिशील्य, सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः, निश्चयात्मिका बुद्धिः, अभिमानात्मकोऽहङ्कारः, स्मरणसंस्काराश्रयश्चित्तम् इति चतुर्णां कार्याणां शास्त्रीयं विश्लेषणं क्रियते। ततः अवधानम्, कार्यकारिस्मृतिः, दीर्घकालिकस्मृतिः, कार्यनिर्वाहककार्याणि, अधिसंज्ञानम्, आत्मसन्दर्भसंसाधनम् इत्यादीनि आधुनिकप्रतिमानानि संस्कृतभाषया व्याख्याय, उभयोः पक्षयोः सादृश्यानि वैषम्याणि च सावधानं निरूप्यन्ते। मनसः अवधानेन, बुद्धेः कार्यनिर्वाहकनिर्णयेन, चित्तस्य दीर्घकालिकस्मृत्या, अहङ्कारस्य आत्मव्यवस्थया च कार्यात्मकं सादृश्यं प्रदर्श्यते; तथापि एतानि सादृश्यानि तादात्म्यरूपाणि न भवन्तीति, चैतन्यं साक्षिरूपं च अन्तःकरणाद् भिन्नम् इति भारतीयः विशेषः स्पष्टीक्रियते। विशेषतः इदं प्रतिपाद्यते यत् वृत्तिसिद्धान्तः संस्कारवासनासिद्धान्तश्च आधुनिकैः अनुरूपकसिद्धान्तेन भविष्यकथनात्मकसंसाधनेन च सह गभीरं संवदतः, चित्तभूमिसिद्धान्तश्च ध्यानविज्ञानाय व्यवस्थितम् अवस्थाप्रतिमानं प्रयच्छति। विधिदृष्ट्या च भारतीयपरम्परायाः प्रथमपुरुषप्रधानः साधनामार्गः आधुनिकस्य तृतीयपुरुषप्रधानस्य प्रयोगमार्गस्य परिपूरकः भवितुम् अर्हति इति प्रदर्श्यते। अन्ते राष्ट्रियशिक्षानीतेः २०२० सन्दर्भे अवधानप्रशिक्षणं, मननरूपाः अधिसंज्ञानयुक्तयः, संस्कारनिर्माणं, भावनियन्त्रणम् इति शैक्षिकनिहितार्थाः, भारतीयमनोविज्ञानस्य व्यवस्थिता भाविशोधकार्यसूची च प्रस्तूयते। एवम् इदं पत्रं प्राचीनशास्त्रस्य आधुनिकविज्ञानस्य च मध्ये उभयोः स्वातन्त्र्यं गौरवं च रक्षत् सेतुबन्धनं विदधाति, भारतीयज्ञानपरम्परायाः समकालीनविज्ञानसंवादे सक्रियं योगदानं च समर्थयति।

कूटशब्द : अन्तःकरणचतुष्टयम्, चित्तवृत्तिः, संज्ञानात्मकमनोविज्ञानम्, भारतीयमनोविज्ञानम्, साक्षिचैतन्यम्, संस्कारः

प्रस्तावना

१. उपक्रमः

आधुनिकं मनोविज्ञानं (psychology) यद्यपि मानवमनसः सार्वभौमं विज्ञानम् इति आत्मानं प्रख्यापयति, तथापि तस्य ऐतिहासिकं स्वरूपं प्रायेण पाश्चात्त्यदार्शनिकपरम्परायाम् एव प्रतिष्ठितम् अस्ति। तस्य प्रमुखाः सिद्धान्ताः, परिभाषाः, मापनविधयश्च यूरोपीय-अमेरिकीयसमाजेषु विकसिताः सन्तः अन्यसंस्कृतिषु आरोपिताः इति समकालीनाः समीक्षकाः बहुधा आक्षिपन्ति। अतः एव विश्वस्मिन् मनोविज्ञानक्षेत्रे "देशीयमनोविज्ञानम्" (indigenous psychology) इति आन्दोलनम् उदितम्, यत्र प्रत्येकसंस्कृतेः स्वकीयानि मनोविषयकाणि प्रतिमानानि गवेषणीयानि इति प्रतिपाद्यते। भारतवर्षे तु इदं कार्यं नूतनारम्भो न भवति; यतो हि उपनिषत्सु दर्शनेषु योगशास्त्रे च मनसः स्वरूपकार्यविषये सहस्रवर्षेभ्यः व्यवस्थितं चिन्तनं प्रवृत्तम् अस्ति। राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० (National Education Policy 2020) अपि भारतीयज्ञानपरम्परायाः (Indian Knowledge Systems) शिक्षायां समावेशं स्पष्टम् अनुशास्ति, "भारतस्य ज्ञानम्" इति विषयस्य पाठ्यक्रमेषु स्थापनं च समर्थयति।[1]

[1] राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२०, भारतसर्वकारः, शिक्षामन्त्रालयः; "भारतस्य ज्ञानम्" इति विषये अनुच्छेदः ४.२७, योगादिविषये च तत्रत्यानि सम्बद्धानि विधानानि द्रष्टव्यानि।

अस्यां पृष्ठभूमौ अन्तःकरणचतुष्टयसिद्धान्तः विशेषेण परीक्षणीयः। भारतीयदर्शनेषु बाह्येन्द्रियेभ्यः भिन्नम्, अन्तः वर्तमानं, ज्ञानक्रियायाः साधनभूतं यत् करणं तद् "अन्तःकरणम्" इति उच्यते। तच्च वृत्तिभेदेन चतुर्धा विभज्यते सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः, निश्चयात्मिका बुद्धिः, अभिमानात्मकोऽहङ्कारः, स्मरणात्मकं चित्तम् इति। इदं विभजनं न केवलं तात्त्विकं, अपि तु कार्यात्मकम् (functional) अस्ति; अर्थात् एकस्यैव अन्तःकरणस्य भिन्नानि कार्याणि आश्रित्य भिन्नानि नामानि प्रयुज्यन्ते। एवं च अन्तःकरणचतुष्टयं मनसः "संरचनात्मक-कार्यात्मकं प्रतिमानम्" इति वक्तुं शक्यते, यथा आधुनिकसंज्ञानात्मकमनोविज्ञाने सूचनासंसाधनप्रतिमानानि (information-processing models) मनसः भिन्नानि उपकरणानि भिन्नाश्च प्रक्रियाः प्रकल्पयन्ति।

तुलनात्मकाध्ययनस्य औचित्यं विधिश्च अपि अत्र आदौ एव विचारणीयौ। भिन्नसांस्कृतिकपरम्परयोः प्रत्ययानां तुलनायां द्वौ दोषौ सम्भवतः एकः "सर्वम् आधुनिकं प्राचीनैः पूर्वम् एव उक्तम्" इति अतिव्याप्तिदोषः, अपरः "प्राचीनं सर्वम् अवैज्ञानिकं काव्यमात्रम्" इति अनादरदोषः। उभयदोषपरिहाराय अस्मिन् पत्रे "कार्यात्मकतुलना" इति विधिः आश्रितः प्रत्येकं प्रत्ययस्य स्वशास्त्रीयं लक्षणं प्रथमं यथावद् निरूप्यते, ततः कार्यसाम्यं यावद् वस्तुतः अस्ति तावद् एव प्रदर्श्यते, भेदाश्च तुल्यगौरवेण स्पष्टं निर्दिश्यन्ते। एवं तुलना न अन्यतरस्मिन् अन्यतरस्य आरोपः, अपि तु उभयोः स्वातन्त्र्यं रक्षन् संवादः भवति।

अस्य शोधपत्रस्य त्रीणि उद्दिष्टानि। प्रथमम्, अन्तःकरणसिद्धान्तस्य मूलस्रोतांसि साङ्ख्य-वेदान्त-योगदर्शनेषु यथावद् निरूपयितुम्। द्वितीयम्, आधुनिकसंज्ञानात्मकप्रतिमानैः सह तस्य तुलनां विधाय सादृश्यानि वैषम्याणि च विवेक्तुम्। तृतीयम्, अस्याः तुलनायाः शिक्षाक्षेत्रे शोधक्षेत्रे च के निहितार्थाः इति प्रदर्शयितुम्। तुलनायाः प्रयोजनं न अन्यतरस्य श्रेष्ठत्वसाधनम्, अपि तु उभयोः परस्परप्रकाशनम् यथा भारतीयमनोविज्ञानान्दोलनस्य प्रवर्तकाः के. रामकृष्णराव-प्रभृतयः प्रतिपादितवन्तः, भारतीयपरम्परा आधुनिकमनोविज्ञानाय नूतनान् प्रश्नान् नूतनाश्च विधीः प्रदातुं समर्था इति।[2]

२. अन्तःकरणसिद्धान्तस्य शास्त्रीयमूलानि

२.१. औपनिषदं बीजम्

अन्तःकरणविचारस्य बीजानि उपनिषत्सु एव दृश्यन्ते। बृहदारण्यकोपनिषदि मनसः विविधानि कार्याणि एकत्र गण्यन्ते "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव" इति।[3] अत्र कामेच्छादयः भावाः, सङ्कल्पादयः संज्ञानात्मकाः व्यापाराः, धृत्यादयः च संकल्पशक्तयः सर्वे "मनः" इति एकस्मिन् पदे समाविष्टाः; इदं मनःपदस्य व्यापकः प्रयोगः इति ज्ञेयम्। कठोपनिषदि तु रथरूपकेण मनोबुद्ध्योः भेदः स्पष्टः क्रियते "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च॥" इति; तथा च "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिः" इति क्रमेण मनसः उपरि बुद्धेः स्थापनम्[4] अत्र बुद्धिः नियन्त्रिका, मनः तु इन्द्रियाणां संयोजकं नियन्त्रणसाधनम् इति संरचनात्मकः स्तरभेदः (hierarchy) प्रथमं प्रकटितः। ऐतरेयोपनिषदि अपि "संज्ञानम् आज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति" (ऐतरेयोपनिषत् ३.१.२) इति मानसव्यापाराणां विस्तृता सूची दृश्यते मेधा (धारणाशक्तिः), स्मृतिः, सङ्कल्पः, क्रतुः (निश्चयः) इत्यादीनां पृथक् परिगणनं तत्कालीनस्य सूक्ष्मस्य मनोविश्लेषणस्य साक्ष्यम्।

२.२. साङ्ख्यदर्शनम् — त्रयोदशकरणव्यवस्था

व्यवस्थितं करणसिद्धान्तम् ईश्वरकृष्णस्य साङ्ख्यकारिकायाम् उपलभामहे। तत्र करणं त्रयोदशविधम् — बुद्धिः अहङ्कारः मनः इति त्रिविधम् अन्तःकरणम्, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि इति दशविधं बाह्यकरणम् इति। "अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम्" इति कारिका।[5] अत्र अवधेयं यत् साङ्ख्ये अन्तःकरणं त्रिविधम् एव; चित्तं पृथक् न गण्यते, तस्य कार्यं बुद्धौ एव अन्तर्भवति। चतुष्टयगणना तु वेदान्तपरम्परायाः वैशिष्ट्यम् इति अग्रे वक्ष्यते।

बुद्धेः लक्षणं कारिकाकारः "अध्यवसायो बुद्धिः" इति करोति अध्यवसायः नाम निश्चयः, "इदम् एवं, मया इदं कर्तव्यम्" इति निर्णयात्मकः व्यापारः।[6] अहङ्कारस्य लक्षणम् "अभिमानोऽहङ्कारः" इति अभिमानः नाम "अहम् अत्र अधिकृतः, मम अयं विषयः" इति आत्मसन्दर्भः स्वामित्वबुद्धिश्च।[7] मनसः स्वरूपं तु "उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात्" इति मनः ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियोभयधर्मानुगामि, सङ्कल्पकं च; अर्थात् इन्द्रियैः गृहीतं निर्विशेषम् आलोचनमात्रं विषयं विशेषरूपेण कल्पयति व्यवस्थापयति च।[8] एतेषां त्रयाणां व्यापारः क्वचिद् युगपत्, क्वचित् क्रमेण भवतीति अपि कारिकायाम् उक्तम् — "युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा" इति; अत्र चतुष्टयशब्देन त्रयम् अन्तःकरणम् एकं च सम्बद्धं बाह्येन्द्रियं गृह्यते।[9] सर्वेषां करणानां मध्ये बुद्धिः प्रधानम् "सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते", सर्वाणि करणानि "प्रदीपकल्पाः" सन्तः स्वं स्वं विषयं प्रकाश्य बुद्धौ समर्पयन्ति, बुद्धिश्च पुरुषार्थं सम्पादयति इति।[10] इयं व्यवस्था आधुनिकभाषया वक्तुं शक्यते विविधाः संवेदनप्रणाल्यः स्वस्वसूचनाः एकस्मिन् केन्द्रीयसंसाधके (central processor) समर्पयन्ति, तत्र च अन्तिमः निर्णयः जायते इति।

२.३. वेदान्तः चतुष्टयगणना

वेदान्तग्रन्थेषु अन्तःकरणं वृत्तिभेदेन चतुर्धा गण्यते। विवेकचूडामणौ स्पष्टम् उच्यते "निगद्यतेऽन्तःकरणं मनोधीरहङ्कृतिश्चित्तमिति स्ववृत्तिभिः। मनस्तु सङ्कल्पविकल्पनादिभिर्बुद्धिः पदार्थाध्यवसायधर्मतः॥ अत्राभिमानादहमित्यहङ्कृतिः। स्वार्थानुसन्धानगुणेन चित्तम्॥" इति।[11] अर्थात् एकम् एव अन्तःकरणं सङ्कल्पविकल्पवृत्त्या मनः, अध्यवसायवृत्त्या बुद्धिः, अहम् इति अभिमानवृत्त्या अहङ्कारः, स्वार्थानुसन्धानेन अर्थात् पूर्वानुभूतस्य विषयस्य अनुसन्धानस्मरणादिना चित्तम् इति चतुर्भिः नामभिः व्यवहियते। विद्यारण्यस्वामिनः पञ्चदश्याम् अपि अन्तःकरणं वृत्तिभेदेन द्विधा विभक्तम् "मनो विमर्शरूपं स्याद् बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका" इति; विमर्शः नाम "किम् इदम्? एवं वा अन्यथा वा?" इति दोलायमानः विचारः, निश्चयः तु तस्य पर्यवसानम्।[12] एवं वेदान्ते द्विविध-त्रिविध-चतुर्विधगणनाः सर्वाः एकस्यैव अन्तःकरणस्य वृत्तिभेदम् आश्रित्य प्रवृत्ताः इति न कश्चिद् विरोधः।

---

[2] Rao, K. R., Paranjpe, A. C., & Dalal, A. K. (Eds.), Handbook of Indian Psychology (New Delhi: Cambridge University Press India, 2008), प्रस्तावनाभागः।

[3] बृहदारण्यकोपनिषत् १.५.३।

[4] कठोपनिषत् १.३.३–४ (रथरूपकम्); १.३.१० (इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः… मनसस्तु परा बुद्धिः)।

[5] साङ्ख्यकारिका ३२–३३; करणं त्रयोदशविधम् इति द्वात्रिंशत्तमकारिकायाम्, अन्तःकरणस्य त्रैविध्यं त्रयस्त्रिंशत्तमकारिकायाम्।

[6] साङ्ख्यकारिका २३ — "अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम्। सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम्॥"

[7] साङ्ख्यकारिका २४ — "अभिमानोऽहङ्कारः…"; तस्माद् एव द्विविधः सर्गः प्रवर्तते इति च तत्रैव।

[8] साङ्ख्यकारिका २७ — "उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात्…"।

[9] साङ्ख्यकारिका ३० — "युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा…"।

[10] साङ्ख्यकारिका ३५–३६; "सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते" इति पञ्चत्रिंशत्तमकारिका, "एते प्रदीपकल्पाः… कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति" इति षट्त्रिंशत्तमकारिका।

[11] विवेकचूडामणिः ९३–९४। ग्रन्थोऽयं शाङ्करपरम्परायां प्रसिद्धः।

[12] पञ्चदशी १.२० — "मनो विमर्शरूपं स्याद् बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका" इति तत्त्वविवेकप्रकरणे।

२.४. योगदर्शनम् चित्तं व्यापकपदम्

पातञ्जले योगदर्शने तु "चित्तम्" इति पदं समग्रस्य अन्तःकरणस्य वाचकं भवति। "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" इति द्वितीयसूत्रे चित्तपदेन मनोबुद्ध्यहङ्कारात्मकं सम्पूर्णम् आन्तरं करणं गृह्यते।[13] व्यासभाष्ये चित्तस्य पञ्च भूमयः वर्णिताः — क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तम् एकाग्रं निरुद्धम् इति।[14] क्षिप्तं रजोबहुलं सततचञ्चलम्; मूढं तमोबहुलं निद्रालस्यग्रस्तम्; विक्षिप्तं कदाचित् स्थिरं कदाचिच्चलम्; एकाग्रम् एकस्मिन् विषये सुस्थिरम्; निरुद्धं तु सर्ववृत्तिशून्यं संस्कारमात्रशेषम्। इयं भूमिव्यवस्था आधुनिकभाषया "अवधानस्य चेतनायाश्च अवस्थाभेदाः" (states of attention and consciousness) इति वर्णयितुं शक्या, या अद्यत्वे ध्यानविज्ञाने (meditation research) प्रयोगक्षमा अस्ति। वृत्तयश्च पञ्चधा प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः; तासु स्मृतिः "अनुभूतविषयासम्प्रमोषः" इति लक्षिता अनुभूतस्य विषयस्य अविनाशः पुनरुपस्थापनं च।[15] वृत्तिनिरोधस्य उपायद्वयम् अपि सूत्रितम् "अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः" (योगसूत्रम् १.१२) इति; अभ्यासः स्थितौ यत्नः, वैराग्यं च विषयेषु वितृष्णत्वम्। आधुनिकपरिभाषया अभ्यासः "पुनरावृत्तिजन्यं संज्ञानात्मकनियन्त्रणम्", वैराग्यं च "प्रलोभनमूल्यस्य न्यूनीकरणम्" (devaluation of distractors) इति वर्णयितुं शक्यम् — अवधाननियन्त्रणे उभयोः उपायोः प्रभावः अद्यतनप्रयोगेषु अपि समर्थितः दृश्यते। एवं योगदर्शनं चित्तस्य वृत्तीनां वर्गीकरणम्, अवस्थानां स्तरीकरणम्, नियन्त्रणस्य उपायांश्च एकत्र प्रस्तौति — इदं खलु प्राचीनं व्यवस्थितं च मनःप्रतिमानम्, यस्मिन् वर्णनं व्याख्यानं नियन्त्रणोपायश्च इति वैज्ञानिकप्रतिमानस्य त्रीणि अङ्गानि सम्पूर्णानि।

२.५. न्यायवैशेषिकयोः मनोविचारः गीतायाश्च स्तरक्रमः

अन्तःकरणचतुष्टयव्यवस्थायाः परिपूरकः न्यायवैशेषिकयोः मनोविचारः अपि अत्र स्मरणीयः। न्यायदर्शने मनः नित्यं द्रव्यम् अणुपरिमाणं च इति स्वीक्रियते; तस्य अस्तित्वे प्रमाणं तु "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्" इति न्यायसूत्रम् (१.१.१६)। यदि आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्रेण ज्ञानम् उत्पद्येत, तर्हि सर्वेन्द्रियसन्निकृष्टेषु विषयेषु युगपद् बहूनि ज्ञानानि उत्पद्येरन्; न च तथा अनुभूयते; अतः ज्ञानोत्पत्तौ मनःसंयोगः अपि अपेक्षितः, मनश्च अणुत्वाद् एकस्मिन् क्षणे एकेन एव इन्द्रियेण संयुज्यते इति। इदं युक्तिजातम् आधुनिकस्य "अवधानस्य सीमितसामर्थ्यम्" (limited capacity of attention) इति सिद्धान्तस्य प्राचीनं प्रतिरूपम् इव प्रतिभाति एकस्मिन् क्षणे एकम् एव विषयं सम्यक् संसाधयितुं शक्नुमः इति उभयत्र तात्पर्यम्।

भगवद्गीतायाम् अपि करणानां स्तरक्रमः स्पष्टं निर्दिष्टः "इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः॥" (गीता ३.४२) इति। अयं क्रमः कठोपनिषत्क्रमेण सह संवदन् इन्द्रिय-मनो-बुद्धि-आत्मरूपं चतुःस्तरीयं संसाधनसोपानम् (processing hierarchy) प्रस्तौति, यत्र उत्तरोत्तरः स्तरः पूर्वपूर्वस्य नियामकः सूक्ष्मतरश्च भवति। एवं भारतीयेषु दर्शनेषु तत्त्वविषये परस्परं मतभेदेऽपि "मनः इन्द्रियाणां संयोजकम्, बुद्धिः तस्य नियन्त्री" इति संरचनात्मके प्रतिमाने महती संवादिता दृश्यते — इयं संवादिता एव तस्य प्रतिमानस्य अनुभवमूलकतां सूचयति।

३. अन्तःकरणचतुष्टयस्य कार्यात्मकं विश्लेषणम्

३.१. मनः — सङ्कल्पविकल्पात्मकम्

मनसः प्रधानं कार्यं सङ्कल्पविकल्पौ। इन्द्रियद्वारा आगतस्य विषयस्य प्रथमं ग्रहणम् (registration), तस्य "इदम् इत्थम्" इति कल्पनम्, "इदं वा तद् वा" इति विमर्शः, विकल्पानां परस्परं तुलनम् एतत् सर्वं मनसः व्यापारः। मनः च उभयेन्द्रियसाधर्म्यात् इन्द्रियाणाम् अधिष्ठातृ संयोजकं च; यस्मिन् इन्द्रिये मनः संयुज्यते तस्यैव विषयः ज्ञायते, अन्येषां विषयाः सन्निहिताः अपि न गृह्यन्ते इति अनुभवसिद्धम्। अनेन एव न्यायेन "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिः मनसो लिङ्गम्" इति न्यायदर्शनेऽपि मनसः अस्तित्वं साध्यते। आधुनिकपरिभाषया इदं कार्यम् "अवधानस्य द्वारपालत्वम्" (attentional gating) इति वक्तुं युज्यते मनः एव निर्धारयति का सूचना अग्रे संसाधनाय प्रवेक्ष्यति इति। व्यावहारिकम् उदाहरणं यथा जनसङ्कुले सभागृहे बहुषु शब्देषु श्रूयमाणेषु अपि यस्मिन् वक्तरि मनः संयुक्तं तस्यैव वाक्यम् अवगम्यते; स्वनामोच्चारणे तु अन्यत्रस्थम् अपि मनः सहसा तत्र आकृष्यते। इदम् आधुनिकैः "उत्सवसम्भाषणसमस्या" (cocktail party problem) इति प्रसिद्धं दृश्यं मनसः चयनात्मकसंयोजकत्वस्य एव उदाहरणम्।

३.२. बुद्धिः निश्चयात्मिका

मनसा उपस्थापितेषु विकल्पेषु "इदम् एव तत्त्वम्, इदम् एव कर्तव्यम्" इति यः अध्यवसायः सः बुद्धेः व्यापारः। बुद्धिः निश्चयात्मिका, निर्णयकारिणी, विवेककर्त्री च। सा एव धर्माधर्मयोः हिताहितयोः कार्याकार्ययोश्च विवेकं करोति; अतः एव साङ्ख्ये धर्मज्ञानविरागैश्वर्याणि बुद्धेः सात्त्विकाः धर्माः इति उक्तम्।[16] कठोपनिषदः रथरूपके बुद्धिः सारथिः सा एव मनःप्रग्रहेण इन्द्रियाश्वान् नियच्छति। आधुनिकभाषया बुद्धिः "कार्यनिर्वाहककार्याणाम्" (executive functions) निर्णयनस्य (decision-making), योजनानिर्माणस्य (planning), निग्रहस्य (inhibition), लक्ष्यधारणस्य च आश्रयभूता इति वर्णयितुं शक्या। अवधेयं च यत् बुद्धिः न केवलं तात्कालिकनिर्णयस्य, अपि तु दीर्घकालीनविवेकस्य अपि आश्रयः — श्रेयःप्रेयसोः विवेकः, क्षणिकसुखस्य दीर्घकालहितस्य च तुलना, इति यत् कठोपनिषदि "श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः" इति वर्णितम्, तत् आधुनिकस्य "विलम्बितफलवरणस्य" (delayed gratification) संकल्पनियन्त्रणस्य च शास्त्रीयं पूर्वरूपम्।

३.३. अहङ्कारः अभिमानात्मकः

अहङ्कारः नाम "अहम्" इति प्रत्ययस्य, "मम" इति स्वामित्वबुद्धेश्च उत्पादकः व्यापारः। सर्वं ज्ञानं "अहं जानामि", सर्वा क्रिया "अहं करोमि", सर्वः अनुभवः "मम अयम् अनुभवः" इति अहङ्कारद्वारा आत्मसन्दर्भं लभते। एषः एव व्यापारः ज्ञानस्य "स्वामित्वम्" (ownership of cognition) "कर्तृत्वम्" (sense of agency) च जनयति। साङ्ख्यदृष्ट्या अहङ्कारात् एव एकादशेन्द्रियाणि तन्मात्राणि च प्रवर्तन्ते[17] अर्थात् समग्रः अनुभवजगत्-व्यवहारः अहङ्कारमूलकः आत्मकेन्द्रितश्च भवति। अध्यात्मशास्त्रेषु अयम् एव अहङ्कारः बन्धस्य मूलम् इति निर्दिश्यते, यतः सः अनात्मनि शरीरादौ आत्माभिमानं जनयति। अहङ्कारस्य द्वे मुख्ये रूपे विवेक्तुं शक्येते कर्तृत्वाभिमानः ("अहं करोमि" इति क्रियास्वामित्वम्) भोक्तृत्वाभिमानश्च ("अहम् अनुभवामि, मम इदं सुखं दुःखं वा" इति अनुभवस्वामित्वम्)। उभयम् अपि सामान्यव्यवहारे अपरिहार्यम् — स्वामित्वबोधं विना न स्मृतिसङ्गतिः,

---

[13] पातञ्जलयोगसूत्रम् १.२ — "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः"।

[14] व्यासभाष्यम्, योगसूत्रम् १.१ — "क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः"।

[15] योगसूत्रम् १.५–६ (वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः; प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः); १.११ (अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः)।

[16] साङ्ख्यकारिका २३ — "अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम्। सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम्॥"

[17] साङ्ख्यकारिका २४ — "अभिमानोऽहङ्कारः…"; तस्माद् एव द्विविधः सर्गः प्रवर्तते इति च तत्रैव।

न उत्तरदायित्वम्, न च व्यक्तित्वस्य कालिकी एकता (diachronic unity) सम्भवति। अतः अहङ्कारः व्यवहारदशायाम् उपकारकः, परमार्थदृष्ट्या तु शोधनीयः इति उभयदृष्टिः शास्त्रेषु रक्षिता।

३.४. चित्तम् — स्मरणसंस्काराश्रयः

चित्तं स्वार्थानुसन्धानात्मकं स्मरणात्मकं च। अनुभूताः सर्वे विषयाः संस्काररूपेण चित्ते निधीयन्ते; ते च संस्काराः उद्बुद्धाः सन्तः स्मृतिरूपेण पुनः वृत्तिम् आरोहन्ति। योगसूत्रे "स्मृतिसंस्कारयोः एकरूपत्वात्" इति वचनेन स्मृतेः संस्कारस्य च घनिष्ठः सम्बन्धः प्रतिपादितः जातिदेशकालैः व्यवहिताः अपि संस्काराः स्ववासनानुरूपं फलं जनयन्ति इति।[18] संस्काराः न केवलं स्मृतिबीजानि, अपि तु वासनारूपेण स्वभावनिर्मातारः अपि पुनः पुनः अनुष्ठिता वृत्तिः संस्कारं दृढयति, दृढसंस्कारश्च तादृशीम् एव वृत्तिं सुकरां करोति इति संस्कारवृत्तिचक्रम्। इदं खलु आधुनिकस्य "अभ्यासजन्यस्वभावनिर्माणस्य" (habit formation) प्राचीनं सैद्धान्तिकं रूपम्। वासनाशब्दश्च विशेषेण अवधेयः वासयति चित्तं स्ववर्णेन इति वासना; यथा पुष्पसंसर्गात् तिलेषु गन्धः आधीयते, तथा पुनःपुनरनुभवात् चित्ते स्थायिनी रुचिः प्रवृत्तिश्च आधीयते इति शास्त्रीयं निर्वचनम्। एवं चित्तं न निष्क्रियः संग्रहागारमात्रम्, अपि तु सक्रियः स्वभावनिर्माता — यस्मिन् निहिताः संस्काराः अग्रिमानाम् अनुभवानां ग्रहणम् अपि आकारयन्ति।

३.५. वृत्तिसिद्धान्तः

अन्तःकरणस्य ज्ञानक्रिया "वृत्तिः" इति पदेन व्याख्यायते। वेदान्तपरिभाषादिषु उच्यते अन्तःकरणम् इन्द्रियद्वारा विषयदेशं गत्वा विषयाकारेण परिणमते; सः परिणामः वृत्तिः; तया वृत्त्या विषयावरणम् अज्ञानं निवर्तते, चैतन्यप्रतिबिम्बेन च विषयः प्रकाशते इति।[19] अत्र त्रयः अंशाः विवेक्तव्याः — विषयाभिमुखी प्रक्रिया (process), विषयाकारता (representation, विषयस्य आकारग्रहणम्), चैतन्येन प्रकाशश्च (conscious illumination)। आधुनिकसंज्ञानविज्ञानम् अपि ज्ञानं "प्रतिनिधानानां संसाधनम्" (processing of representations) इति निर्वक्ति; परन्तु तृतीयः अंशः — प्रकाशकं चैतन्यम् — तत्र समस्यारूपेण एव अवशिष्यते इति अग्रे (पञ्चमे परिच्छेदे) विचारयिष्यामः।

वृत्तयश्च बहुविधाः। योगदर्शने प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतिभेदेन पञ्च वृत्तयः, ताश्च क्लिष्टाः अक्लिष्टाश्च इति द्विधा (योगसूत्रम् १.५–६)। क्लेशसिद्धान्तः अपि अत्र अनुसन्धेयः अविद्या-अस्मिता-राग-द्वेष-अभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः चित्तवृत्तीनां विकारकाः; तेषु "अस्मिता" नाम दृक्शक्तिदर्शनशक्त्योः एकात्मतापत्तिः इति अहङ्कारस्य एव योगदर्शनीयं रूपम्। एवं वृत्तिसिद्धान्तः न केवलं यथार्थज्ञानप्रक्रियाम्, अपि तु ज्ञानविकृतीः (विपर्ययः, विकल्पः) भावमूलकान् पक्षपातांश्च (रागद्वेषौ) व्याख्यातुं समर्थः यत् आधुनिकस्य "संज्ञानात्मकविकृतीनां" (cognitive distortions and biases) विवेचनेन सह साक्षात् तुलनीयम्।

३.६. त्रिगुणाः अन्तःकरणावस्थाश्च

अन्तःकरणस्य व्यापाराः त्रिगुणाधीनाः इति साङ्ख्ययोगयोः सिद्धान्तः। सत्त्वप्रधाने अन्तःकरणे प्रकाशः प्रसादः विवेकश्च प्रादुर्भवन्ति; रजःप्रधाने चाञ्चल्यं रागः प्रवृत्तिवेगश्च; तमःप्रधाने मोहः आलस्यं जाड्यं च। चित्तभूमयः अपि गुणतारतम्येन एव व्याख्याताः क्षिप्तं रजोबहुलम्, मूढं तमोबहुलम्, एकाग्रं निरुद्धं च सत्त्वप्रधानम् इति (व्यासभाष्यम्, योगसूत्रम् १.१–२)। इदं गुणत्रयप्रतिमानं द्विधा उपयुज्यते — स्थायिस्वभावरूपेण (trait) व्यक्तित्वभेदानां व्याख्याने, क्षणिकावस्थारूपेण (state) च मनोऽवस्थापरिवर्तनानां व्याख्याने। आधुनिकव्यक्तित्वविज्ञानेऽपि स्थायिगुणक्षणिकावस्थयोः विभागः प्रसिद्धः एव; अतः त्रिगुणसिद्धान्तः अन्तःकरणप्रतिमानस्य गतिशीलं (dynamic) परिमाणं योजयन् तुलनात्मकाध्ययनस्य अपरं क्षेत्रं प्रस्तौति।

४. आधुनिकसंज्ञानात्मकप्रतिमानानि

४.१. संज्ञानात्मकक्रान्तिः सूचनासंसाधनप्रतिमानं च

विंशतितमे शतके व्यवहारवादस्य (behaviourism) प्राबल्यानन्तरं षष्ठ्युत्तरदशकेषु "संज्ञानात्मकक्रान्तिः" (cognitive revolution) अभवत्, यस्यां मनः पुनः विज्ञानस्य विषयः जातम्। उल्रिक्-नाइसर्-महोदयस्य "संज्ञानात्मकं मनोविज्ञानम्" इति ग्रन्थः (Neisser 1967) अस्याः क्रान्तेः आधारशिला अभवत्। अस्मिन् नवप्रस्थाने मनः "सूचनासंसाधकयन्त्रवत्" (information-processing system) परिकल्प्यते — बाह्यजगतः सूचना गृह्यते, परिवर्त्यते, संगृह्यते, पुनरुद्ध्रियते, व्यवह्रियते च इति।

एतस्य प्रस्थानस्य प्रसिद्धतमं प्रतिमानम् एट्किन्सन्-शिफ्रिन्-महोदयाभ्यां प्रस्तुतं "बहुभण्डारप्रतिमानम्" (multi-store model)।[20] तत्र त्रयः स्मृतिभण्डाराः (क) संवेदनपञ्जिका (sensory register), यत्र इन्द्रियागता सूचना क्षणमात्रं तिष्ठति; (ख) अल्पकालिकस्मृतिः (short-term memory), यत्र अवधानेन चिता सूचना कञ्चित् कालं धार्यते संसाध्यते च; (ग) दीर्घकालिकस्मृतिः (long-term memory), यत्र पुनरावृत्त्या संकेतीकरणेन (encoding) च सूचना स्थायिरूपेण निधीयते। पश्चाद् बैडली-हिच्-महोदयौ अल्पकालिकस्मृतेः स्थाने "कार्यकारिस्मृतिम्" (working memory) प्रतिपादितवन्तौ, यस्यां "केन्द्रीयनिर्वाहकः" (central executive) इति नियन्त्रकं घटकम्, तस्य च अधीने ध्वन्यात्मकं दृश्यात्मकं च उपतन्त्रद्वयम् इति।[21]

४.२. अवधानं कार्यनिर्वाहककार्याणि च

अवधानम् (attention) आधुनिकमनोविज्ञानस्य केन्द्रीयः विषयः। विलियम्-जेम्स्-महोदयः स्वस्य "मनोविज्ञानतत्त्वानि" इति ग्रन्थे अवधानं "अनेकेषु युगपत्सम्भाव्येषु विषयेषु एकस्य स्पष्टरूपेण मनसा ग्रहणम्" इति निरूपितवान्।[22] अवधानं चयनात्मकं (selective), विभाज्यं (divided), दीर्घकालधार्यं (sustained) च इति भेदाः अध्ययनविषयाः। कार्यनिर्वाहककार्याणि (executive functions) च निग्रहः (inhibition), कार्यान्तरगमनम् (shifting), सूचनानवीकरणम् (updating), योजनानिर्माणम्, निर्णयनं च मस्तिष्कस्य पुरोभागेन (prefrontal cortex) सम्बद्धानि इति तन्त्रिकाविज्ञानं वदति। एतानि कार्याणि लक्ष्यानुसारि-व्यवहारस्य नियन्त्रकाणि इति स्वीक्रियते। कार्यनिर्वाहककार्याणां वैकल्ये च यथा पुरोभागक्षतौ व्यक्तिः बुद्धिपरीक्षासु सफलः अपि जीवनव्यवहारे निर्णयाक्षमः आवेगपरवशश्च भवति इति चिकित्सकीयनिरीक्षणानि दर्शयन्ति;

[18] योगसूत्रम् ४.९ — "जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्"।

[19] वेदान्तपरिभाषा, धर्मराजाध्वरीन्द्रकृता, प्रत्यक्षपरिच्छेदः — अन्तःकरणवृत्तेः विषयाकारपरिणामवर्णनम्।

[20] Atkinson, R. C., & Shiffrin, R. M., "Human memory: A proposed system and its control processes," in K. W. Spence & J. T. Spence (Eds.), *The Psychology of Learning and Motivation*, Vol. 2 (New York: Academic Press, 1968), pp. 89–195.

[21] Baddeley, A. D., & Hitch, G., "Working memory," in G. H. Bower (Ed.), *The Psychology of Learning and Motivation*, Vol. 8 (New York: Academic Press, 1974), pp. 47–89.

[22] James, W., *The Principles of Psychology* (New York: Henry Holt, 1890), Vol. 1, Ch. XI ("Attention")।

अनेन ज्ञायते यत् निर्णयक्षमता विषयज्ञानात् भिन्ना स्वतन्त्रा च शक्तिः इति — यत् भारतीयपरम्परायां ज्ञानविवेकयोः भेदेन पूर्वम् एव सूचितम्।

४.३. अधिसंज्ञानम्

जॉन्-फ्लेवेल्-महोदयेन प्रवर्तितम् "अधिसंज्ञानम्" (metacognition) इति प्रत्ययः स्वस्य ज्ञानप्रक्रियाणां विषये ज्ञानं, तासां निरीक्षणं नियन्त्रणं च।[23] "अहं किं जानामि, किं न जानामि, कथं शिक्षे, मम स्मृतिः कीदृशी" इति आत्मपरीक्षणम् अधिसंज्ञानस्य स्वरूपम्। शिक्षाविज्ञाने अधिसंज्ञानात्मकाः युक्तयः अधिगमस्य प्रभावं वर्धयन्ति इति सुप्रतिष्ठितं तथ्यम्।

४.४. आत्मप्रत्ययः आत्मसन्दर्भसंसाधनं च

आत्मप्रत्ययः (self-concept) नाम व्यक्तेः स्वविषयकाणां धारणानां संघातः। आधुनिकसंज्ञानविज्ञाने "आत्मसन्दर्भसंसाधनम्" (self-referential processing) इति विशिष्टा प्रक्रिया अभ्युपगम्यते — आत्मसम्बद्धा सूचना अन्यसूचनापेक्षया गभीरतरं संसाध्यते सुदृढतरं च स्मर्यते इति "आत्मसन्दर्भप्रभावः" (self-reference effect) प्रयोगैः सिद्धः। तन्त्रिकाविज्ञाने च मस्तिष्कस्य मध्यरेखास्थाः प्रदेशाः आत्मसन्दर्भचिन्तने विशेषेण सक्रियाः भवन्ति इति दृष्टम्।

४.५. स्मृतिसुदृढीकरणम्

दीर्घकालिकस्मृतेः निर्माणं "सुदृढीकरणम्" (memory consolidation) इति प्रक्रियया भवति नूतनः अनुभवः प्रथमम् अस्थिरः सन् कालक्रमेण निद्रायाः पुनरावृत्तेश्च साहाय्येन स्थायिनि तन्त्रिकासंरचने परिवर्तते। स्मृतिश्च न केवलं घटनास्मृतिः (episodic memory); अभ्यासजन्या कौशलस्मृतिः (procedural memory), अर्थस्मृतिः (semantic memory) च इति बहुविधा। एताः सर्वाः व्यक्तेः स्वभावं प्रवृत्तिं च शनैः शनैः निर्मान्ति इति आधुनिकं मतम्। विशेषतः अन्तर्निहितस्मृतिः (implicit memory) अवधेया व्यक्तिः यत् स्मरति इति न जानाति, तथापि तत् तस्य व्यवहारं प्रभावयति; पूर्वानुभवाः अचेतनरूपेण रुचिषु भीतिषु प्रतिक्रियासु च प्रकटीभवन्ति इति प्रयोगसिद्धम्। इदं तथ्यं संस्कारवासनासिद्धान्तस्य आधुनिकं प्रतिध्वनिम् इव संस्काराः अपि अव्यक्ताः सन्तः एव वृत्तिषु फलन्ति इति हि शास्त्रीयः सिद्धान्तः।

४.६. अनुरूपकसिद्धान्तः भविष्यकथनात्मकसंसाधनं च

सूचनासंसाधनप्रतिमानात् परं द्वे अन्ये धारे अपि उल्लेखनीये। प्रथमा "अनुरूपकसिद्धान्तः" (schema theory) — फ्रेडरिक्-बार्ट्लेट्-महोदयेन स्मृतिः न यन्त्रवत् यथावत्पुनरुत्पादनम्, अपि तु पूर्वज्ञानाधारितं सक्रियं पुनर्निर्माणम् इति प्रयोगैः प्रदर्शितम् (Bartlett 1932)। तदनुसारं पूर्वानुभवजन्यानि "अनुरूपकाणि" (schemas) नूतनानुभवस्य ग्रहणं, अर्थनिर्णयं, स्मरणं च आकारयन्ति। इदं मतं संस्कारसिद्धान्तेन सह गभीरं संवदति — संस्काराः अपि न निष्क्रियाणि चित्रफलकानि, अपि तु नूतनवृत्तीनाम् आकारकाणि सक्रियबीजानि इति पूर्वम् (३.४) उक्तम्। द्वितीया धारा "भविष्यकथनात्मकसंसाधनम्" (predictive processing) इति समकालीनः सिद्धान्तः, यदनुसारं मस्तिष्कं निष्क्रियं सूचनाग्राहकं न भवति, अपि तु स्वानुभवाधारेण जगतः आन्तरं प्रतिमानं निर्माय आगामिसंवेदनानां पूर्वानुमानं कुर्वत् "अनुमानयन्त्रम्" इव वर्तते; संवेदना तु पूर्वानुमानस्य संशोधिका एव भवति। अत्रापि योगवेदान्तयोः दृष्टिः तुलनार्हा वासनावशाद् एव जगद् अनुभूयते, अनुभवः शुद्धग्रहणं न अपि तु संस्कारानुरञ्जितं निर्माणम् इति उभयत्र समानः आशयः। एवम् आधुनिकविज्ञानस्य नूतनतमाः धाराः अपि अन्तःकरणसिद्धान्तेन सह संवादक्षमाः इति स्पष्टम्।

५. तुलनात्मकं समीक्षणम् — सादृश्यानि वैषम्याणि च

५.१. सादृश्यानि

उपर्युक्तयोः द्वयोः प्रतिमानयोः तुलनायां कानिचित् स्पष्टानि कार्यात्मकसादृश्यानि दृश्यन्ते। तानि सारणीरूपेण एवं प्रदर्श्यन्ते —

अन्तःकरणघटकः	प्राचीनं लक्षणम्	आधुनिकं सादृश्यम्
मनः	सङ्कल्पविकल्पात्मकम्, इन्द्रियसंयोजकम्	अवधानम्, संवेदनसंयोजनम्, कार्यकारि-संसाधनम् (attention, working processing)
बुद्धिः	अध्यवसायः, निश्चयः, विवेकः	कार्यनिर्वाहककार्याणि, निर्णयनम् (executive function, decision-making)
अहङ्कारः	अभिमानः, अहंप्रत्ययः, स्वामित्वम्	आत्मव्यवस्था, आत्मसन्दर्भसंसाधनम् (self-system, self-referential processing)
चित्तम्	स्मरणम्, संस्कारवासनाश्रयत्वम्	दीर्घकालिकस्मृतिः, स्वभावप्रवृत्तयः (long-term memory, dispositions)

सारणीयं तु स्थूलं दिग्दर्शनमात्रम्; प्रत्येकं पङ्क्तिः सविस्तरं विवेचनीया। मनसः अवधानसादृश्यं तावत् स्पष्टम् उभयत्र सीमितसामर्थ्यं, चयनात्मकता, इन्द्रियसंयोजकत्वं च समानम्। परन्तु मनः सङ्कल्पविकल्पकर्तृ अपि अर्थात् केवलं द्वारपालः न, अपि तु प्राथमिकः अर्थनिर्णायकः अपि; अतः तस्य कार्यं कार्यकारिस्मृतेः "धारण-संसाधनांशम्" अपि किञ्चित् स्पृशति। बुद्धेः कार्यनिर्वाहकसादृश्यम् अपि सुदृढम् उभयत्र निर्णयः, नियन्त्रणं, लक्ष्यधारणं च। चित्तस्य दीर्घकालिकस्मृतिसादृश्ये तु इदम् अधिकं चित्तं न केवलं घटनानां भाण्डागारम्, अपि तु वासनारूपेण भावप्रवृत्तीनां मूल्यरुचीनां च आश्रयः; अतः तस्य व्याप्तिः आधुनिक्याः "घोषणात्मकस्मृतेः" (declarative memory) अधिका, "अन्तर्निहितस्मृतिं" "स्वभावम्" (temperament) च अपि आवृणोति।

मनः यथा इन्द्रियागतां सूचनां चित्वा व्यवस्थापयति, तथा अवधानतन्त्रं संवेदनपञ्जिकातः सूचनां चिनोति। बुद्धिः यथा विकल्पेषु निश्चयं करोति, तथा केन्द्रीयनिर्वाहकः विकल्पेषु निर्णयं करोति। चित्तं यथा संस्कारान् धारयति, तथा दीर्घकालिकस्मृतिः अनुभवान् सुदृढीकृत्य धारयति; संस्कारवासनासिद्धान्तश्च आधुनिकस्य "अन्तर्निहितस्मृतेः" (implicit memory) स्वभावनिर्माणस्य च सिद्धान्तेन सह विस्मयावहं साम्यं भजते। अहङ्कारः यथा सर्वं ज्ञानम् आत्मसन्दर्भेण अनुरञ्जयति, तथा आत्मव्यवस्था (self-system) सूचनासंसाधनं आत्मकेन्द्रितं करोति। अपि च, श्रवण-मनन-निदिध्यासनपरम्परा अधिसंज्ञानात्मकानाम् अधिगमयुक्तीनां प्राचीनं रूपम् इति वक्तुं शक्यते मननं हि श्रुतस्य अर्थस्य युक्तिभिः आत्मनि परीक्षणम् एव।

किञ्च, सादृश्यानि सूक्ष्मतरस्तरेऽपि अनुसर्तुं शक्यन्ते। साङ्ख्यकारिकायां करणानां "प्रदीपकल्पत्वं" बुद्धौ विषयसमर्पणं च यत् वर्णितं (साङ्ख्यकारिका ३६), तत् आधुनिके प्रतिमाने "अधोगामिनः सूचनाप्रवाहस्य" (bottom-up flow) वर्णनं स्मारयति; बुद्धेः इन्द्रियमनोनियन्त्रणं च "उपरिगामिनियन्त्रणस्य" (top-down control) वर्णनम्। योगोक्तं वृत्ति-संस्कार-वृत्तिचक्रं च आधुनिकेन अनुभव-स्मृति-अपेक्षाचक्रेण सह संवदति — उभयत्र वर्तमानः अनुभवः पूर्वसंचितेन आकार्यते, स्वयं च भाविसंचयं करोति इति। चित्तभूमीनां क्षिप्तादिक्रमश्च अवधानस्थिरतायाः तारतम्यम् एकस्मिन् आयामे

[23] Flavell, J. H., "Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive–developmental inquiry," *American Psychologist* 34, no. 10 (1979): 906–911.

व्यवस्थापयति, यत् ध्यानविज्ञाने प्रयुज्यमानानाम् अवस्थामापनीनां प्राचीनं पूर्वरूपम् इव प्रतिभाति।

५.२. सावधानता सादृश्यं न तादात्म्यम्

तथापि अत्र महती सावधानता आवश्यकी। एतानि सादृश्यानि "कार्यात्मकोपमाः" (functional analogies) एव, न तु "तादात्म्यानि" (identities)। यतः प्रथमम्, उभयोः प्रतिमानयोः तात्त्विकाः पृष्ठभूमयः भिन्नाः; अन्तःकरणं प्रकृतिपरिणामः सूक्ष्मभौतिकं करणं च इति साङ्ख्यवेदान्तयोः मतम्, आधुनिकं तु मनः मस्तिष्कव्यापारः इति भौतिकवादिनी प्रतिज्ञा। द्वितीयम्, विभागरेखाः न सर्वथा मिलन्ति चित्तं योगदर्शने समग्रमनोवाचकम्, वेदान्ते तु स्मरणमात्रवाचकम्; कार्यकारिस्मृतिः च मनोबुद्ध्योः उभयोः कार्यं स्पृशति। तृतीयम्, प्रयोजनभेदः भारतीयं प्रतिमानं मोक्षलक्ष्यकं साधनशास्त्रम्, आधुनिकं तु वर्णनप्रधानं भविष्यकथनप्रधानं च विज्ञानम्। अतः सादृश्यदर्शनं संवादस्य आरम्भः भवतु, न तु अविचारितस्य समीकरणस्य समर्थनम्।

५.३. वैषम्याणि चैतन्यं साक्षी च

सर्वप्रधानं वैषम्यं चैतन्यविषये। भारतीयदर्शनेषु अन्तःकरणं स्वयं जडम् — तस्य वृत्तयः चैतन्यस्य प्रकाशेन एव प्रकाशन्ते। चैतन्यं तु आत्मा, पुरुषः, साक्षी वा सः न करणम्, न वृत्तिः, न संसाधनप्रक्रिया, किन्तु सर्वासां वृत्तीनां प्रकाशकः अपरिणामी द्रष्टा। "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इति श्वेताश्वतरोपनिषद्; "यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्" इति केनोपनिषच्च — मनः येन ज्ञायते तत् मनसा ग्रहीतुं न शक्यते इति।[24] एवं भारतीयं प्रतिमानं द्विस्तरीयम् जडं संसाधनतन्त्रम् (अन्तःकरणम्), तत्प्रकाशकं चैतन्यं च इति। आधुनिकसंज्ञानविज्ञाने तु चैतन्यं संसाधनस्यैव गुणविशेषः उत्पाद्यः वा इति प्रायेण अभ्युपगम्यते; तथापि "संसाधनवर्णनेन अनुभवस्य प्रथमपुरुषात्मकं स्वरूपं कथं व्याख्येयम्" इति "कठिनसमस्या" (hard problem of consciousness) इति डेविड्-चामर्स्-प्रभृतिभिः अद्यापि अपरिहृता एव उद्घोषिता।[25] अत्र भारतीयः साक्षिसिद्धान्तः — चैतन्यं मौलिकं, न तु जडप्रक्रियोत्पाद्यम् इति पक्षः विचारार्हं विकल्पं प्रस्तौति।

अहङ्कारविषयेऽपि सूक्ष्मं वैषम्यं बोध्यम्। आधुनिकायाम् आत्मव्यवस्थायाम् आत्मप्रत्ययः वास्तविकः मनोवैज्ञानिकः रचनाविशेषः इति स्वीक्रियते, तस्य च सुदृढता स्थिरता च मानसिकस्वास्थ्याय हितकरी इति मन्यते। भारतीयदृष्ट्या तु अहङ्कारः व्यवहारे कार्यतः आवश्यकः अपि तत्त्वतः अध्यासरूपः अनात्मनि आत्मबुद्धिः — इति; अतः साधनायां तस्य शोधनं तनूकरणं च लक्ष्यम्, न तु वर्धनम्। इदं वैषम्यं व्यावहारिकम् अपि महत्त्वपूर्णम् आत्मगौरववर्धनम् (self-esteem enhancement) आधुनिकपरामर्शस्य एकं लक्ष्यम्, अहङ्कारतनूकरणं तु भारतीयसाधनायाः; तयोः समन्वयः "प्रथमं स्वस्थः सुव्यवस्थितश्च अहङ्कारः निर्मातव्यः, ततः एव तस्य अतिक्रमणं सम्भवति" इति क्रमविवेकेन एव साधनीयः। समकालीनदार्शनिकाः अपि "आख्यानात्मकः आत्मा" (narrative self) "न्यूनतमः आत्मा" (minimal self) इति विभागं कुर्वन्ति; तेन सह अहङ्कार-साक्षिविभागस्य तुलना फलप्रदा भवेत्, तथापि साक्षी न कश्चित् "आत्मप्रकारः" अपि तु सर्वात्मप्रकाराणां प्रकाशकः इति भारतीयः विशेषः अत्रापि रक्षणीयः।

द्वितीयं वैषम्यं विधिविषयकम् (methodological)। आधुनिकं मनोविज्ञानं तृतीयपुरुषप्रधानम् बाह्यनिरीक्षणं, नियन्त्रितप्रयोगः, सांख्यिकीयविश्लेषणं च तस्य विधयः। भारतीया परम्परा तु प्रथमपुरुषप्रधाना — योगाभ्यासेन शुद्धीकृतस्य चित्तस्य आन्तरं साक्षात्कारात्मकं निरीक्षणं तस्याः विधिः। योगदर्शने संयमादयः स्वयं ज्ञानोपायाः इति स्वीकृताः। आधुनिकमनोविज्ञानस्य इतिहासे आन्तरनिरीक्षणम् (introspection) आदौ प्रयुक्तम् आसीत्, परन्तु निरीक्षकाणां परस्परविरोधात् अविश्वसनीयम् इति परित्यक्तम्। भारतीया परम्परा तु अत्र भिन्नं समाधानम् अयच्छत् — निरीक्षणविरोधः निरीक्षकस्य अशुद्धेः, न तु विधेः दोषात्; अतः चित्तशुद्धिः एकाग्रता च आन्तरनिरीक्षणस्य पूर्वापेक्षा, दीर्घाभ्यासेन एव निरीक्षणयोग्यता (अधिकारः) सिध्यति इति। अद्यत्वे ध्यानविज्ञाने "प्रथमपुरुषविधीनां" तृतीयपुरुषविधिभिः सह संयोजनं (neurophenomenology) प्रवर्तते, प्रशिक्षिताः ध्यातारः च "निपुणनिरीक्षकाः" इति प्रयोगेषु सहभागिनः क्रियन्ते; तत्र भारतीयपरम्परायाः सूक्ष्माः आन्तरनिरीक्षणविधयः तासां च योग्यताक्रमः बहुमूल्याः भवितुम् अर्हन्ति।

६. शैक्षिकनिहितार्थाः

अन्तःकरणचतुष्टयप्रतिमानस्य शिक्षाक्षेत्रे बहवः निहितार्थाः सन्ति, ये राष्ट्रियशिक्षानीतेः २०२० "समग्रविकासः" इति लक्ष्येण सह सम्यक् संगच्छन्ते।

(क) अवधानप्रशिक्षणम्। मनसः चाञ्चल्यं शिक्षायाः प्रधानं विघ्नम् इति सर्वे शिक्षकाः जानन्ति। "चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्" इति अर्जुनस्य उक्तिः, "अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते" इति भगवतः प्रतिवचनं च[26] अवधानप्रशिक्षणस्य प्राचीनं सूत्रम्। योगसूत्रोक्ता धारणा — "देशबन्धश्चित्तस्य धारणा" — अवधानस्य दीर्घकालधारणस्य साक्षाद् अभ्यासः। अद्यत्वे "सावधानताभ्यासः" (mindfulness training) विद्यालयेषु अवधानवृद्धये प्रयुज्यते; अयं च अभ्यासः भारतीयध्यानपरम्परामूलकः एव। धारणा-ध्यान-समाधिरूपः अन्तरङ्गयोगक्रमश्च अवधानप्रशिक्षणस्य क्रमिकं सोपानम् — प्रथमं देशबन्धः, ततः तत्र प्रत्ययस्य एकतानता, अन्ते च विषयमात्रावभासित्वम् इति। अयं क्रमः विद्यालयीयाभ्यासेषु सरलीकृतरूपेण योजयितुं शक्यः — अल्पकालिकात् एकाग्रताभ्यासात् आरभ्य क्रमेण दीर्घकालधारणाम् अभ्यासयितुं शक्यते।

(ख) अधिसंज्ञानात्मक्यः युक्तयः। श्रवण-मनन-निदिध्यासनक्रमः अधिगमस्य त्रिस्तरीयं प्रतिमानं प्रस्तौति श्रवणं सूचनाग्रहणम्, मननं युक्तिभिः परीक्षणं सन्देहनिरासश्च, निदिध्यासनं च आत्मसात्करणम्। मननम् अत्र फ्लेवेल्-प्रोक्तस्य अधिसंज्ञानस्य कार्यं करोति छात्रः स्वबोधं स्वयं परीक्षते, सन्देहान् प्रकटयति, ज्ञानस्य दृढतां च आत्मना निर्धारयति। एवंविधाः युक्तयः पाठ्यक्रमे व्यवस्थया योजनीयाः।

(ग) संस्कारनिर्माणम्। चित्ते संस्काराः अभ्यासेन निधीयन्ते इति सिद्धान्तः स्वभावशिक्षायाः (habit formation) आधारः। "स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः" इति योगसूत्रम्[27] — अभ्यासः दीर्घकालं निरन्तरं श्रद्धया च सेवितः चेत् एव दृढः भवति इति। इदं वचनम् आधुनिकस्य "अन्तरितपुनरावृत्तेः" (spaced repetition) दीर्घकालाभ्यासस्य च सिद्धान्तैः सह सुसंगतम्। शिक्षकैः छात्राणां सत्संस्कारनिर्माणं क्रमिकाभ्यासेन साधनीयम् इति अस्य निहितार्थः।

---

[24] श्वेताश्वतरोपनिषत् ६.११ — "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च"; केनोपनिषत् १.६ — "यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्"।

[25] Chalmers, D. J., "Facing up to the problem of consciousness," *Journal of Consciousness Studies* 2, no. 3 (1995): 200–219.

[26] भगवद्गीता ६.३४–३५।

[27] योगसूत्रम् १.१३–१४ — "तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः; स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः"।

(घ) भावनियन्त्रणम्। योगसूत्रोक्तं चित्तप्रसादनम् "मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां… भावनातश्चित्तप्रसादनम्" (योगसूत्रम् १.३३) तथा "वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्" (योगसूत्रम् २.३३) इति च भावनियन्त्रणस्य (emotion regulation) व्यवस्थिताः युक्तयः। क्रोधादिवितर्काणां प्रतिपक्षभावना आधुनिकस्य "संज्ञानात्मकपुनर्मूल्याङ्कनस्य" (cognitive reappraisal) सदृशी प्रक्रिया। एताः युक्तयः सामाजिक-भावात्मकशिक्षायां (social-emotional learning) उपयोक्तुं शक्याः।

(ङ) मूल्यशिक्षा योगशिक्षा च। बुद्धेः विवेककार्यं मूल्यशिक्षायाः केन्द्रम् — कार्याकार्यविवेकः, हिताहितविवेकश्च बुद्धिसंस्कारेण एव सिध्यति। राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० योगं व्यायामं च विद्यालयीयजीवनस्य अङ्गम् इति निर्दिशति, भारतीयज्ञानपरम्परायाः पाठ्यक्रमे समावेशं च अनुशास्ति;[28] अन्तःकरणचतुष्टयप्रतिमानं तस्य समावेशस्य एकं सैद्धान्तिकम् अधिष्ठानं भवितुम् अर्हति। छात्राः स्वमनसः संरचनां स्वभाषया स्वसंस्कृत्या च अवगच्छन्तः आत्मनियन्त्रणे अधिकं समर्थाः भवेयुः इति आशा।

(च) शिक्षकप्रशिक्षणं पाठ्यक्रमनिर्माणं च। एतेषां सर्वेषां प्रयोगाणां सफलतायै शिक्षकाणां स्वयम् अन्तःकरणप्रतिमाने प्रशिक्षणम् आवश्यकम्। शिक्षकः यदि छात्रस्य अनवधानं केवलम् "अनुशासनहीनता" इति न मत्वा "मनसः रजोबहुला अवस्था, या उचितैः उपायैः परिवर्तनीया" इति पश्यति, तर्हि तस्य प्रतिक्रिया दण्डात्मिका न भूत्वा उपायात्मिका भवति। पाठ्यक्रमे च अन्तःकरणविषयः न केवलं दर्शनशास्त्रांशरूपेण, अपि तु स्वमनोऽवगमस्य (self-understanding) व्यावहारिकसाधनरूपेण प्रस्तोतव्यः "मम मनः इदानीं किं करोति? मम बुद्धिः कथं निर्णयं करोति? मम चित्ते के संस्काराः वर्धन्ते?" इति आत्मपरीक्षणं छात्राः अभ्यासयितव्याः। एवं भारतीयज्ञानपरम्परा शुष्कपाठ्यविषयः न भूत्वा जीवनकौशलशिक्षायाः (life-skills education) जीवन्तम् अङ्गं भवति।

७. भारतीयमनोविज्ञानस्य शोधकार्यसूची

अन्तःकरणचतुष्टयस्य आधुनिकविज्ञानेन सह संवादः "भारतीयमनोविज्ञानम्" (Indian Psychology) इति नवप्रस्थानस्य अन्तर्गतः। अस्य प्रस्थानस्य प्रवर्तकेषु के. रामकृष्णराव-अनन्तपरांजपे-प्रभृतयः प्रमुखाः, यैः "भारतीयमनोविज्ञानकोशग्रन्थः" (Handbook of Indian Psychology) इत्यादयः आकरग्रन्थाः सम्पादिताः।[29] पूर्वम् एव विंशतिशतकस्य पूर्वार्धे जदुनाथसिन्हामहोदयेन *Indian Psychology* इति बृहद्ग्रन्थमालया भारतीयशास्त्रेषु प्रकीर्णा मनोविषयका सामग्री व्यवस्थया संगृहीता आसीत्; अधुना तु सा सामग्री केवलसंग्रहात् परं सिद्धान्तनिर्माणाय प्रयोगाय च उपयोक्तव्या इति नवप्रस्थानस्य आग्रहः। तेषां प्रतिज्ञा इयम् भारतीयदर्शनानि न केवलम् इतिहासविषयाः, अपि तु जीवन्तः मनोवैज्ञानिकसिद्धान्ताः, ये आधुनिकविधिभिः परीक्षितुं विकासयितुं च शक्याः इति (Rao & Paranjpe 2016)।

अग्रिमशोधकार्याणि एवं निर्देष्टुं शक्यन्ते

(१) प्रत्ययानां व्यवहारिकनिर्वचनम् (operationalization)। मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानां कार्याणि मापनक्षमैः व्यवहारसूचकैः निर्वक्तव्यानि — यथा मनसः चाञ्चल्यम् अवधानपरीक्षाभिः, बुद्धेः निश्चयक्षमता निर्णयनकार्यैः, अहङ्कारस्य दृढता आत्मसन्दर्भप्रश्नावलीभिः इति। तदर्थं शास्त्रीयलक्षणानां सूक्ष्मं पाठविश्लेषणं संस्कृतज्ञैः मनोवैज्ञानिकैश्च मिलित्वा कर्तव्यम्।

(२) मापनसाधनानां निर्माणम्। त्रिगुणसिद्धान्तम् आधृत्य केचन प्रश्नावल्यः निर्मिताः सन्ति; तथैव अन्तःकरणकार्याणाम् अपि प्रामाणिकाः मापन्यः (validated scales) निर्मातव्याः, तासां च विश्वसनीयता वैधता च बहुसंस्कृतिषु परीक्षणीया।

(३) ध्यानविज्ञानेन सह संयोजनम्। चित्तभूमिसिद्धान्तः ध्यानावस्थानां वर्गीकरणे प्रयोगक्षमः क्षिप्तादिनिरुद्धान्तानां भूमीनां तन्त्रिकावैज्ञानिकाः सहसम्बन्धाः (neural correlates) अन्वेषणीयाः। निरोधावस्थायाः "संस्कारशेषत्वम्" इति वर्णनं गभीरध्यानावस्थानाम् अध्ययने नूतनान् प्रश्नान् उत्थापयति।

(४) प्रथमपुरुषविधीनां विकासः। भारतीयपरम्परायाः आन्तरनिरीक्षणविधयः साक्षिभावः, वृत्तिनिरीक्षणम्, मननम् इत्यादयः — आधुनिकानुभवघटनाविज्ञानेन (phenomenology) सह संयोज्य व्यवस्थिताः प्रथमपुरुषविधयः विकसनीयाः।

(५) सैद्धान्तिकसंवादः। साक्षिचैतन्यसिद्धान्तः चेतनाविज्ञानस्य कठिनसमस्यायाः सन्दर्भे दार्शनिकरूपेण विकसनीयः; अहङ्कारसिद्धान्तश्च आत्मविषयकस्य आधुनिकविमर्शस्य "आख्यानात्मकः आत्मा" (narrative self), "न्यूनतमः आत्मा" (minimal self) इत्यादिविभागानां सन्दर्भे परीक्षणीयः।

(६) शैक्षिकप्रयोगाः। पूर्वोक्ताः शैक्षिकयुक्तयः मननाभ्यासः, धारणाभ्यासः, प्रतिपक्षभावना इत्यादयः नियन्त्रितप्रयोगैः विद्यालयेषु परीक्षणीयाः, तासां प्रभावश्च मापनीयः। एवं भारतीयज्ञानपरम्परायाः शिक्षानीतिनिर्दिष्टः समावेशः प्रमाणाधिष्ठितः (evidence-based) भवेत्।

एतादृशं शोधकार्यं द्विविधां योग्यताम् अपेक्षते — शास्त्रीयपाठेषु गाम्भीर्यम्, आधुनिकविधिषु नैपुण्यं च। अतः संस्कृतविद्यापीठानां मनोविज्ञानविभागानां च सहयोगः अनिवार्यः।

८. उपसंहारः

अस्मिन् शोधपत्रे अन्तःकरणचतुष्टयं भारतीयं मनःप्रतिमानम् इति प्रतिपाद्य आधुनिकसंज्ञानात्मकप्रतिमानैः सह तस्य संवादः प्रस्तुतः। निष्कर्षाः एवं संगृह्यन्ते प्रथमम्, साङ्ख्य-वेदान्त-योगदर्शनेषु अन्तःकरणविषये यत् चिन्तनं प्रवृत्तं तत् व्यवस्थितं कार्यात्मकं च; मनसः सङ्कल्पविकल्पात्मकता, बुद्धेः निश्चयात्मकता, अहङ्कारस्य अभिमानात्मकता, चित्तस्य संस्काराश्रयता च इति चतुर्णां कार्याणां विभागः अनुभवसिद्धः सूक्ष्मश्च। द्वितीयम्, एतेषां कार्याणाम् आधुनिकैः अवधान-कार्यनिर्वाहककार्य-आत्मव्यवस्था-दीर्घकालिकस्मृतिप्रत्ययैः सह स्पष्टानि कार्यात्मकसादृश्यानि सन्ति, यानि उभयपक्षपरिष्काराय उपयोक्तुं शक्यानि। तृतीयम्, तथापि सादृश्यं तादात्म्यं न चैतन्यस्य साक्षित्वम्, प्रथमपुरुषविधिप्राधान्यम्, मोक्षलक्ष्यता च इति भारतीयप्रतिमानस्य वैशिष्ट्यानि अपरिहार्याणि; तेषु एव च तस्य आधुनिकविज्ञानाय विशिष्टं दानं निहितम्। चतुर्थम्, शिक्षाक्षेत्रे अवधानप्रशिक्षणं, मननरूपाः अधिसंज्ञानयुक्तयः, संस्कारनिर्माणं, भावनियन्त्रणं च इति व्यावहारिकाः निहितार्थाः राष्ट्रियशिक्षानीतिसन्दर्भे साक्षात् प्रयोगक्षमाः।

[28] राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२०, भारतसर्वकारः, शिक्षामन्त्रालयः; "भारतस्य ज्ञानम्" इति विषये अनुच्छेदः ४.२७, योगादिविषये च तत्रत्यानि सम्बद्धानि विधानानि द्रष्टव्यानि।

[29] Rao, K. R., Paranjpe, A. C., & Dalal, A. K. (Eds.), *Handbook of Indian Psychology* (New Delhi: Cambridge University Press India, 2008), प्रस्तावनाभागः।

भाविदृष्ट्या त्रयः मार्गाः समुचिताः प्रतिभान्ति। प्रथमः पाठानुसन्धानमार्गः अन्तःकरणविषयकाणां मूलग्रन्थानां भाष्याणां च समीक्षितसंस्करणानि सटिप्पणाः अनुवादाश्च सज्जीकर्तव्याः, येन संस्कृतानभिज्ञाः मनोवैज्ञानिकाः अपि मूलसामग्रीं साक्षाद् उपलभेरन्। द्वितीयः प्रयोगमार्गः अस्मिन् पत्रे प्रस्तुताः तुलनात्मक्यः कल्पनाः व्यवस्थितैः प्रयोगैः परीक्षणीयाः; सादृश्यं यत्र प्रयोगैः अपि समर्थ्यते तत्र एव सिद्धान्तरूपं लभताम्। तृतीयः शिक्षामार्गः विद्यालयेषु महाविद्यालयेषु च अन्तःकरणप्रतिमानाधारिताः पाठ्यांशाः अभ्यासाश्च प्रयोगपूर्वकं प्रवर्तनीयाः, तेषां प्रभावश्च वस्तुनिष्ठं मापनीयः। त्रयाणां मार्गाणां समन्वयेन एव भारतीयं मनोविज्ञानं केवलघोषणातः प्रौढं प्रमाणाधिष्ठितं च विज्ञानं प्रति गच्छेत्।

अन्ततः इदं वक्तव्यम् अन्तःकरणचतुष्टयस्य अध्ययनं न प्राचीनगौरवमात्रप्रदर्शनाय, अपि तु जीवतः वैज्ञानिकसंवादाय। यदा भारतीयाः प्रत्ययाः आधुनिकविधिभिः परीक्ष्यन्ते, आधुनिकाश्च समस्याः भारतीयदृष्ट्या पुनः विमृश्यन्ते, तदा उभयत्र ज्ञानवृद्धिः भवति। “आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः” इति वैदिकवचनानुसारं सर्वदिग्भ्यः आगच्छतां कल्याणकराणां विचाराणां स्वागतं कुर्वद्भिः अस्माभिः स्वकीयायाः परम्परायाः अपि विचाराः विश्वविज्ञानसभायां सादरं प्रस्तोतव्याः — इदम् एव अस्य शोधपत्रस्य प्रतिपाद्यं हार्दं च।

सन्दर्भ सूची

1. ईश्वरकृष्णः. साङ्ख्यकारिका: गौडपादभाष्यसहिता. वाराणसी: चौखम्बा-संस्कृत-संस्थानम्.
2. पतञ्जलिः. पातञ्जलयोगसूत्रम्: व्यासभाष्यसहितम्. पुणे: आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः.
3. शङ्करचार्यः. विवेकचूडामणिः. चेन्नई: श्रीरामकृष्णमठः.
4. विद्यारण्यः. पञ्चदशी. वाराणसी: चौखम्बा-विद्याभवनम्.
5. धर्मराजाध्वरीन्द्रः. वेदान्तपरिभाषा. चेन्नई: अड्यार-पुस्तकालयः.
6. ईशादिदशोपनिषदः: कठ-केन-बृहदारण्यक-श्वेताश्वतर-ऐतरेयादयः, शाङ्करभाष्यसहिताः. गोरखपुरम्: गीताप्रेस्.
7. श्रीमद्भगवद्गीता: शाङ्करभाष्यसहिता. गोरखपुरम्: गीताप्रेस्.
8. Atkinson RC, Shiffrin RM. Human memory: a proposed system and its control processes. In: Spence KW, Spence JT, editors. The Psychology of Learning and Motivation. Vol. 2. New York: Academic Press; 1968. p. 89–195.
9. Bartlett FC. Remembering: a study in experimental and social psychology. Cambridge: Cambridge University Press; 1932.
10. Baddeley AD, Hitch G. Working memory. In: Bower GH, editor. The Psychology of Learning and Motivation. Vol. 8. New York: Academic Press; 1974. p. 47–89.
11. Chalmers DJ. Facing up to the problem of consciousness. Journal of Consciousness Studies. 1995;2(3):200–219.
12. Flavell JH. Metacognition and cognitive monitoring: a new area of cognitive-developmental inquiry. American Psychologist. 1979;34(10):906–911.
13. James W. The principles of psychology. 2 vols. New York: Henry Holt; 1890.
14. Ministry of Human Resource Development, Government of India. National Education Policy 2020. New Delhi: Government of India; 2020.
15. Neisser U. Cognitive psychology. New York: Appleton-Century-Crofts; 1967.
16. Rao KR, Paranjpe AC. Psychology in the Indian tradition. New Delhi: Springer; 2016.
17. Rao KR, Paranjpe AC, Dalal AK, editors. Handbook of Indian psychology. New Delhi: Cambridge University Press India; 2008.
18. Sinha J. Indian psychology: perception. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co.; 1934.